

tekintetében azonban nincsenek jelentősebb különbségek. A legjobb eredményeket a magyarul tanuló, magyar családban élő gyermekek érték el (136–7).

A nonverbális kommunikáció szerepe a nyelvoktatásban (Vesszős Balázs, 139–46). A tanulmány a nonverbális kommunikációnak a nyelvoktatásban való hasznosíthatóságára hívja fel a figyelmet. A kutatás 26 személy, két csoport (13-13 fő), valamint 12 nyelvtanár közreműködésével valósult meg. Az egyik csoport esetében a tanárok azt az utasítást kapták, hogy a tanórák során mellőzzék a nonverbális kommunikációjukat. A másik csoport esetében pedig az volt a feladat, hogy minél nagyobb arányban használják a nonverbális kommunikáció adta lehetőségeket (143). A két-féle nyelvóra tanulságait a szerző két vizsgálati módszer segítségével összegezte. A kísérlet résztvevői kérdőíveket kaptak. A diákoknak az úgynevezett Nonverbal Immediacy Scale-Observer Report, a tanároknak pedig a Nonverbal Immediacy Scale-Self Report nevű adatlapokat kellett kitölteniük. Ugyanakkor olyan szituációs feladatokat kellett elvégezniük, amelyek a tanórák szóbeli értékelését biztosították. Az eredmények értékelése után bebizonyosodott, hogy a nonverbális kommunikáció növeli a tanórák hatékonyságát. A vizsgálati csoport tagjai könnyebben elsajátították a tanórai témát, mint a kontrolcsoport tagjai (143–5).

Összegzésként elmondható, hogy mind a témáit, mind a kutatások alapját képező módszereit tekintve színes és sokoldalú tanulmánykötetet tart a kezében az olvasó. Az írások újszerű és aktuális kérdésekkel foglalkoznak, a nyelv-, a társadalom- és a neveléstudomány számtalan területét érintik. A könyv a kvantitatív és a kvalitatív kutatási módszereknek egész gyűjteményét tartalmazza. A szakirodalmi összefoglalók, a kutatások, a részletes diagramok és a kitekintések arról árulkodnak, hogy valamennyi szerző kiválóan ismeri az általa bemutatott témát. A problémafelvetéseik továbbgondolásra sarkallják az olvasót.

Szilágyi-Varga Zsuzsa
tanársegéd
Partiumi Keresztény Egyetem

Pécseli Király Imre: Bevezetés a retorikába két könyvben. Fordította: Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvűpolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest, 2017. 267 oldal

A reformáció ötszáz éves jubileumának évében megemlékezések, konferenciák, kiállítások, diákvetélkedők, kiadványok sora méltatta a mozgalom hatását hazánk kultúrájára. Az emlékév kiemelkedő jelentőségű eseménye az első magyarországi retorika, a 17–18. században tankönyvként használt *Isagoges Rhetoricae libri duo* teljes magyar fordításának megjelenése. Pécseli retorikatankönyvének részletei 2003-ban Mikó Gyula fordításában láttak először napvilágot (*Retorikák a reformáció korából*. Imre Mihály szerk. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen). A magyar irodalom történetének 2. kötete még inkább Pécseli költői munkásságát elemezte, az 1970-es évektől már kutatták retorikájának keletkezési körülményeit, mintáit, elemezték részleteit. A teljes szöveg megjelenése időszzerű volt, hiszen mára az iskolákból száműzött retorika újra helyet kapott a középiskolákban és a felsőoktatásban is.

A nyugaton már korábban „rehabilitált” retorika hazai helyzetének megváltozásával megélnék a retorikai kutatások, retorikatankönyvek jelentek meg, amelyek a retorikát már nem azonosították az előadásmóddal. Az utóbbi évtizedekben elkészült a középkor egyik legfontosabb tankönyve, a *Rhetorica ad Herennium* mellett Arisztotelész, Cicero, Quintilianus retorikai műveinek, Cicero összes perbeszédeinek magyar fordítása. Tehát mára Pécseli retorikájának összes klasszikus mintája és most már maga a tankönyv, a *Bevezetés a retorikába* is elérhető a magyar közönség számára.

Pécseli Király Imre 1590 körül született, 1609 és 1612 között tanult Heidelbergben, ahol alapos grammatikai, retorikai és poétikai ismereteket szerzett. Retorikájának első kiadása 1612-ben jelent meg, a fordítás alapjául szolgáló harmadik, „jelentősen javított és bővített kiadás” 1639-ben készült el „Magyarország iskoláinak használatára”. Pécseli retorikája a fent említett klasszikus munkákon kívül a humanizmus és a reformáció korának szellemi örökségét is hordozza: Melanchthon hatása mellett többek között Matthaues Dresser retorikai tankönyvét és Bartholomeus Kerkermannt, Vossiust, Scaligert is mintái között említi. A kötet elején a peregrinációját ösztöndíjból fedező Pécseli mecénásainak és Komárom lakosainak szóló ajánlása olvasható, majd epigrammákat olvashatunk

a szerzőtől és a szerzőhöz (többek között Szenci Molnár Alberttől, aki szintén támogatta Pécseli retorikájának elkészültét), ezt követi a szerző Magyarország tanuló ifjúságának szóló köszöntése.

Pécseli a címben kiemeli, és többször hangsúlyozza is, hogy könyvét kezdőknek szóló retorikai bevezetőnek szánja. A két könyvből álló összefoglaló a szónok öt feladata közül csak az első háromra, a feltalálásra és az elrendezésre (1. könyv), valamint a stílusra tér ki (2. könyv). Az előadómód és az emlékezetbe vésés elhagyása gyakori volt a retorikai tankönyvekben, egyrészt azért, mert a retorika a prózai művek elméletét is jelentette, hiszen a beszédek mellett írásművek készítését is segítette, másrészt a tankönyvek szerzői tudták, hogy az „elhagyott” két készséget a tanulók a gyakorlatok során, használat és utánzás révén, nem szabályok alapján fejlesztik. Az első könyv legeleljen, az Általános bevezetőben Quintilianus és Arisztotelész meghatározásának ötvözetével definiálja a retorikát: „a jól beszézés mestersége (*ars bene dicendi*), amely képes a meggyőzésre” (19). Az első fejezet Arisztotelész alapján, „a hallgatóságból eredő különbség” szerint különíti el a törvényszéki, tanácsadó és bemutató beszédet. A három klasszikus beszédajt Melanchthon hatására kiegészíti a tanító beszéddel (ez a későbbi retorikákból eltűnt, mivel nagy hasonlóságot mutatott a tanácsadó beszéddel). Pécseli utal arra, hogy a beszédfajták adott érvforrásokkal járnak (ezeket ma speciális érvforrásokként nevezik meg a retorikák), és azt is megemlíti, hogy léteznek „vegyes” beszédek is.

A II–VII. fejezet a beszédrészeket tárgyalja (28–50). A bevezetés „a beszéd kezdete, amellyel a hallgatóságot előkészítjük a befogadásra”, Cicero tanítása szerint a hallgatóságban a jóindulat, a figyelem és a tanulékonyág felébresztésére szolgált, Pécseli az erre szolgáló érvforrások közül a személyek és a dolgok felhasználásának lehetőségeit mutatja be. Az elbeszélés (36–9) „annak felidézése, hogyan történtek vagy történhettek a dolgok”, ennek három fajtáját ismerteti, a kitérést, valamint a polgári peres és a távol eső elbeszélés követelményeit. A tétel (39–42) „röviden összefoglalja az egész ügy tárgyalását és lényegét”; az egyszerű és az összetett tétel mellett a meghatározatlan vagy általános tétel (*hüpothesisz*) és a határozott tétel (*thesisz*) különbségéről is szól, majd a tételosztás problémájával foglalkozik. A következő két fejezet a bizonyítást („érveink kifejtése megerősítéssel”, 42–6) és a cáfolást („az ellenfél által felhozott vagy felhozható érvek megsemmisítése”, 46–9) az érvelési közhelyek segítségével mutatja be. Érdekes, hogy a szillogizmus példája a Rhetorica ad Herenniumhoz hasonlóan az ötrészes *epikheiréma*. A humor és az érvelés kapcsolataira jó példát találunk a cáfolás tárgyalásakor: „A semmire sem következtető érveket egyszerűen ki kell nevetni, vagy vissza kell fordítani az ellenfél ellen, és az ellenkezőjére kell következtetni belőlük”(49). A beszéd utolsó része és „művészi lezárása” a befejezés (49–50). A hallgató lelkében a hevesebb érzelmek keltésére a felsorolás, a beszéd legfontosabb érveinek felidézése után van szükség. A beszédrészek frappáns meghatározásai is a Herenniusnak ajánlott retorika hatását mutatják.

A VIII–XV. fejezet az I. fejezetben már ismertetett beszéd-fajok részletes ismertetése. A tanító beszéddel (50–8) kezdi, majd a törvényszéki beszédről szólva az ügyállásokat ismerteti (58–92), ezt követi a tanácsadó (92–108) és végül a bemutató (108–22) beszéd. Ebben a részben – mivel a beszédrészeket már megismerte az olvasó – beszédvázlatok és teljes mintabeszédek is szerepelnek példaként. Például a tanító beszéd kapcsán a barátságot mint témát járja körül segítő kérdések alapján (52–4). A retorikai hagyománynak ez a gyakorlata a beszéd- és értelemgyakorlatokban élt tovább. A következtetésen alapuló és a jogossági ügyállásra két ellentétes példa, vád- és védőbeszéd is szerepel (68–72, ill. 79–84). A példaanyag a Herenniusnak ajánlott retorika és Quintilianus mellett bibliai témákból is fő feladata, a bemutató beszédre pedig Aphthoniosz retorikai előgyakorlataiból veszi a példát (utóbbiak szintén olvashatók magyarul). A feltalálásról szóló utolsó, XVI. fejezet az érvforrásokkal foglalkozik (136–7).

Az első könyv utolsó fejezete alkotja a 2. részt, amelynek témája az érzelmek és az elrendezés (138–46). A párosítás érthető, hiszen az érzelmek szerepét, az *éthosz* és a *pathosz* alkalmazásának fontosságát a beszédben Arisztotelész óta hangsúlyozzák a retorikák. Pécseli meghatározása szerint az elrendezés „egyetlen és fő feladata, hogy az emlékezetbe vésést, a megértést és a hihetővé tételt szolgálja” (142). Az elrendezésnek tehát Perelmanhoz hasonlóan Pécseli is érvelő szerepet tulajdonít. Azt, hogy a szónok első feladatával, a feltalálással 116, a másodikkal, az elrendezéssel ezzel szemben „csak” 5 oldalon foglalkozik, indokolhatja, hogy a beszédrészeket az első rész 22 oldalon tárgyalta. A klasszikus retorikákhoz hasonlóan az érvek elrendezéséhez a nesztóri sorrendet javasolja: „A bizonyításban az első helyre erős bizonyítékokat szoktak állítani, a gyengébbeket pedig a csatasor, a csapat közepére állítják, a végére aztán ismét szilárdakat helyeznek” (144).

Pécseli retorikájának második könyvét (egyben a tankönyv 3. részét) a szónok harmadik feladatának, a nyelvi megformálásnak szenteli. Elsőként, a *Rhetorica ad Herennium* alapján a stílus-erényekről ír (*választékosság*, „megfelelő szavak és mondatok alkalmazása a feltalált dolgokhoz”, 147–50), majd az elrendezésről (151–60), ami itt nem a szónok második feladatát, hanem az „összszertartozó egységek megfelelő sorrendjét” jelenti. Itt tárgyalja a prózaritmust és a körmondatot. A III. fejezet a fenségről szól, mert „ez teszi a beszédet díszessé és kellemesen változatossá” (161), a fenség részei a szóképek (*tropi*, III–VIII. fejezet, 161–83) és az alakzatok (*schemata, figurae*, IX–XVIII. fejezet, 183–225).

Tárgyalásukat a későbbi retorikákban is kiemelt négy mestertrópust, az „elsődleges szóképek” (metonímia, szinekdoché, metafora és irónia) bemutatásával kezdi. A metonímia fajtáival kapcsolatban említi az előzmény-következmény viszonyon alapuló *metalepsziszt*, Pécseli szerint ez „legfeljebb nevében különbözik az okozat metonimiájától” (163). Szintén azt mutatja, hogy a szerző tudatosan válogatta meg tankönyve anyagát, mikor Keckermann retorikájára hivatkozva csak említi az előzmény, következmény és kapcsolat metonimiáját, de nem tér ki rá, mivel „nem tartom bölcsnek haszontalan dolgokkal terhelni a kezdők elméjét, akiknek először rövid, könnyű és hasznos bevezetésekkel kell szolgálni” (166). A szinekdochéval együtt mutatja be az *antonomasziát*, amelyben az egyén neve áll a típus helyett (például Verres tolvaj helyett). A metafora bemutatása érdekes lehet a kognitív metaforaelmélet forrástartomány-kutatásai számára, hiszen nyolc példát említ és elemez „világban létező dolgokra”, amelyek metafora alapjául szolgálhatnak (170–5). Végül az irónia és az *antiphrasis*, az egy szóban jelentkező irónia ismertetésével zárul az elsődleges szóképekkel foglalkozó rész. Másodlagos, nem tulajdonképpeni szóképek a hangutánzás, képzavar, szócsere; a szöveg trópusai közé pedig – amelyekben nem egy szó jelentése, hanem az egész szöveg értelme megváltozik – az allegória, a körmondat, a talány, az irónia és fajtái, valamint a túlzás tartozik.

Az alakzat „művészi módon megújított beszédmód, mintegy a beszéd viselkedése” (183). A meghatározás korunk nyelvészei számára izgalmasan hangozhat, az alakzatokat bemutató tíz fejezet rendszerezése szintén érdekes: a klasszikus retorikákból ismerős szó- és gondolatalakzatok mellett utóbbiakat két csoportra bontja, nem párbeszédben alkalmazott és párbeszédben alkalmazott gondolatalakzatokra. A grammatikai alakzatokkal nem foglalkozik, talán ezeket egy tervezett grammatikatankönyv tárgyalta volna. A XII–XVIII. fejezetben sem mesterséges csoportokba sorolja, hanem a retorika saját rendszere segítségével az érvforrások szerint taglalja az alakzatok típusait: nagytásra alkalmas, a részelés érveiből eredő, az okok, a körülmény érveiből eredő, hasonlókból eredő, nemből származó és ellentétes dolgok érvforrásából származó alakzatokat különít el. A trópusok és alakzatok rendszerezését a 253–7. oldalakon áttekintő ábra segít követni. Végül a három beszédnem (stílusnem) ismertetésére kerít sort Pécseli, a példák az egyszerű (alacsony), középső és a fennkölt stílusra a Herenniusához írt retorikából származnak. Érdemes idézni, miért hoz hasznát a stílusnemek ismerete: „Először is jobban átlátjuk a neves írók erényeit, akiknek az olvasása előmozdítja a tanulmányainkat. Aztán jobban látjuk, közülünk melyik kinek beszédenemre van inkább hajlama” (231).

Pécseli retorikája mellett a 17. században Buzinkai Mihályé is népszerű volt, előbbi ciceróiánus, utóbbi rámista felfogásban készült. Perelman hívta fel a figyelmet annak jelentőségére, hogy Ramus a dialektikához kapcsolta a feltalálást és az elrendezést, így a retorika a stílusra, az előadásmódra, a beszédechnikára szűkült, rendszerének teljessége elveszett. Pécseli tankönyvében ez a rendszer a maga teljességében tanulmányozható, új összefüggéseket segíthet meglátni azoknak, akik irodalomtörténettel, nyelvészettel, kommunikációval foglalkoznak, a korszakot vagy a pedagógia történetét kutatják. A kiadvány azoknak is ajánlható, akik retorikát tanultak, tanulnak vagy tanítanak, mivel a szerző jó pedagógus: először meghatározást ad a fogalomról, ezt követik a példák, majd a szabályok összefoglalása és a gyakorlati tanácsok.

A témában való további elmélyülést segítheti a kiváló jegyzetapparátus, amelynek tétélei filológiai pontossággal utalnak Pécseli klasszikus forrásaira, magyarázzák a terminusokat, felhívják a figyelmet a továbbgondolásra érdemes helyekre, párhuzamba állítják a szerző gondolatait a mai kutatásokkal. A fordító, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa igényes munkája kiterjedt a jelöletlen idézetek azonosítására és a retorikai terminusok pontos használatára is, ehhez irányadó a Retorikai lexikon volt. A trópusokra és alakzatokra hozott példákat néhány esetben Constantinovits Milán András

újrafordította, a fordítást Adamik Tamás ellenőrizte. A magyarázó jegyzetek mellett a szerzőt és tankegyetemesét Adamikné Jászó Anna utószava is segít elhelyezni a retorika rendszerében és történetében.

Major Hajnalka
középiskolai tanár
Baja

Jakab László – Hlavacska Edit: Csokonai-szókincstár III. – Csokonai költeményeinek szótára I–II. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 13.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó / Debrecen University Press. 1463 lap

1. A Csokonai-szókincstár a színművel szókincsének szövegszótára és adattára kötetével (CsokSzkt. I.) kezdődött, ezután jelent meg Csokonai prózai műveinek szövegszótára és adattára (CsokSzkt. II.). Ez utóbbi Csokonai leveleinek szóalakmutatójával és a Csokonai feljegyzéseinek szóalakmutatójával teljes. E feldolgozásokat követte a jelen kiadvány (I. CsokSzkt. III. = CsokonaiSz.). Tehát a kiadványsorozat Vitéz Mihály írásbeli nyelvhasználatának tüzetes föltárása.

2.1. A kötetek Csokonai Vitéz Mihály műveinek a kritikai kiadású szöveganyagára alapoznak, amint erről Jakab László beszámol (CsokonaiSz. 6). A korábbi kötetektől eltérve ez már az írói szótárak műfajában készült. Szócikkei a Csokonai Vitéz által használt szavakat és kifejezéseket mutatja be, megadva a szófajt, az esetleges idegen voltot, a jelentést, az előfordulás számát, végül egy vagy több példa-szövegmondat (vagy -rész) szemlélteti a tényleges használatot. A szócikk adattári része természetesen nem tartalmazhatja az összes előfordulást, ám a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén számítógépes nyilvántartásban van az a konkordanciaalista, amely a CsokSzkt. előzményeként készült, és amely elérhető a kutatás számára. A szócikkek szövegdarabjai a kritikai kiadás alapján betűhív közlésben olvashatók. Az kiadás a költő verseit 465 egységre számozva közli, e számozásra hagyatkozik a szótár az eligazodást, a visszakeresést segítő.

A CsokonaiSz. 141 752 adatból 16 200 szót dolgozott föl, az egyszer előforduló szavak száma 8367. A gyakorisági megoszlásról már a szerkesztők is tesznek hasonlítást a CsokSzkt. I. adataival kapcsolatban (15), nyilvánvaló, hogy a jövőbeni kutatás fogja a gyakorisági adatokat hasznosítani. Erre az utóbbi időben gyarapodó magyar írói szótárak egyre több lehetőséget adnak, hiszen a Balassi-, a Zrínyi-, az Arany-, a Petőfi-, a Radnóti-szótárak is tartalmaznak gyakorisági adatokat.

2.2. Csokonai költői nyelvben a szótár szerint *kő* főnév 49 előfordulása, ezek öt jelentéscsoportba van osztva; összetételei: *drága-*, *érc-*, *fej-*, *határ-*, *kén-*, *malom-*, *menny-*, *por-*, *sír-*, *szirt-*, *termés-*. (Külön szócikk a *kőbástya* 'védelem'.) A költemények szóanyagának gyakorisági szótárában, amely a leggyakoribb 984 szó felsorolása a *kő* a 387–394 között van a gyakorisági eloszlás tekintetében. Az AranySz.-ban a *kő* főnév a 200. a legtöbbször előforduló szavak közt, 167 előfordulással (27 jelentésleirással). Ez a főnév a PetőfiSz.-ban 92 előfordulása 670–6. sorszám alatt, a ZrínyiSz.-ban 23 előfordulással a 695.; az ÉKsz.² (xv) a *kő* gyakoriságát 56/millió szóra teszi. Már ez a futó áttekintés is mutatja, hogy Arany János szövegműveiben az értelem-gondolati célokra megfelelő a produktív jelentésmozgatás révén van ennyiszor fölhasználva a szó (I. Büky 2017: 253–4), és van még *kőbáb*, *kő-bástya*, *kő-culáp* egy-egy adattal. Látható: Csokonai Vitéz a *kő* főnevet mint az ábrázolt tárgyiaság elemét használja valamelyest hasonlóan Zrínyi Miklóshoz, Petőfi Sándorhoz, és nem az áttételek sokaságával dolgozik, mint Arany János (, ha helytálló az AranySz. 27. jelentésleírása). Néhány példa – a kritikai kiadás (Csokonai 1975–2002. [I–V]) kötetéből idézve – is igazolja ezt akkor is, ha esetleg a *kő* metaforában szerepel (*kérdem a' Kövektől*): „Én távol a' Pusztákban | Majd távol mindenektől | Azt kérdem a' Kövektől | Az én Nimfám hol van?” (Az elmenetel. Olaszból Metastasio után, Csokonai II: 107) – [...] | A városok rakás kövekre omlanak | Az égből a' pompás tornyok le hullanak [...]” (A' Földindulás, I: 42) – „Két jeles Szűz is volt, Bátor, Matskási, | A' mint mutatták a' kövek mohodzásai” (A' Dugonits' Oszlopa, Csokonai III: 142) – „Négyszögű kövekből állott vastag fala [...]” (A' Haza', Csokonai IV: 79) – „[...] ezt tegyék síromnak a' kövére: | ŰTAS! ITT FEKszik VITÉZ” (Új esztendei Gondolatok, Csokonai IV: 49).